

امکان سنجی رابطه سببیت در مسؤولیت مدنی ناشی از انتشار ویروس کرونا از منظر فقه اسلامی و حقوق افغانستان

محمدجواد اصغری^۱

چکیده

از بیماری‌های واگیردار خطرناک در عصر حاضر، بیماری کرونا است که آثار و تبعات منفی آن کل جهان را تحت تأثیر قرار داد، یکی از مباحث مهم حقوقی این بیماری، مسؤولیت مدنی افرادی است که در انتقال و انتشار ویروس کرونا به دیگران نقش داشته و باعث شیوع بیماری و در نتیجه فوت افراد و ضررهای مالی می‌شوند. مطابق قواعد فقهی و حقوقی چنانچه افرادی از روی قصد و عمد و حتی از روی سهل‌انگاری، غفلت، بی‌احتیاطی و بی‌مبالاتی باعث ورود زیان به دیگران شوند، چنین افرادی مسؤولیت دارند، منتهی در مسؤولیت مدنی یکی از ارکان مهم برقراری رابطه سببیت است. در انتقال ویروس کرونا اثبات رابطه سببیت مبهم است. در تحقیق حاضر روی این موضوع تمرکز صورت گرفت و یافته‌ها حاکی است که اثبات و استناد انتقال یا انتشار کرونا توسط افراد کمی دشوار است؛ منتهی معیار استناد دیدگاه عرف است. از منظر عرف هرگاه ضرر و زیان وارد شده به رفتار مرتکب مستند باشد، این استناد دارای آثار و احکامی است که عبارت است از مسؤولیت مدنی مرتکب در قبال رفتار زیان‌بار خود. حقوق‌دانان و فقیهان احراز رابطه سببیت را امر عرفی دانسته‌اند.

واژگان کلیدی: مسؤولیت، مدنی، کرونا، انتقال، قابلیت، استناد.

۱. دکتری حقوق خصوصی.

مقدمه

یکی از مشکلات و چالش‌های زندگی دنیای مدرن، سرعت انتقال غیرارادی امراض ساری و واگیر مانند سارس، ایبولا، آنفولانزا، ایدز، کرونا و... از یک کشور به کشور دیگر است. در گذشته انتقال امراض واگیر با این سرعت و وسعت امکان نداشت. عوامل اصلی تهدیدکننده سلامت انسان‌ها طی قرون گذشته، بیماری‌های واگیر بوده است که تلفات زیاد انسانی را در پی داشته است، ولی در گذشته سرعت انتقال و قلمرو گسترش انتشار آن محدود بود، اما امروزه سرعت انتشار این نوع بیماری زیاد است به گونه‌ای که در یک فاصله زمانی بسیار کوتاه سطح گسترده‌ای از مردم جهان را مبتلا می‌سازد.

یکی از خطرناک‌ترین آن‌ها ویروس کرونا است که با جثه‌ای بسیار ریز و میکروسکوپی در مدت زمان کوتاهی به یک معضل جهانی تبدیل شده است.

یکی از کشورهایی که آسیب فراوان دید و امکانات اندک مقابله با این ویروس در اختیار داشت کشور افغانستان بود. هر چند نهادهای برای مقابله با کرونا ایجاد شد، مقامات عالی‌رتبه کشوری و مقامات وزارت صحت و علمای دینی جهت جلوگیری از تکثیر این ویروس و پیشگیری از ابتلا مردم به این بیماری به همگان توصیه‌های لازم را نمودند که پروتکل‌های صحی پیشگیرانه و توصیه‌های صحی را جدی بگیرند و کسانی که مبتلا به ویروس شده‌اند باید در قرنطینه به سر ببرند و در قبال سلامت خود و دیگران احساس مسئولیت کنند، متأسفانه اکثریت مردم به توصیه‌ها و دستورات بهداشتی و پروتکل‌ها توجه شایسته و بایسته نکردند.

با توجه به تلفات جانی گسترده و با عنایت به آسیب‌ها و زیان‌های سرسام‌آور مالی که اقتصاد جامعه بشری را با رکود و فقر فلاکت‌باری مواجه ساخته است، ایجاب می‌کند که این موضوع از لحاظ حقوقی و فقهی مورد کنکاش و تحقیق قرار گیرد؛ زیرا رسالت فقه و حقوق دفاع از نظم و سلامت جامعه و حمایت از حقوق زیان‌دیدگان و حفظ حقوق شهروندان است، این موضوع باید از زوایای مختلف مورد تحقیق قرار گیرد و مسئولیت افراد سودجو و جنایت‌کاری که منافع اقتصادی‌شان را در شیوع و گسترش این هیولای ضد بشری می‌دانند و در توسعه و گسترش این ویروس نقش دارند، روشن شود. مسئولیت کیفری و مدنی اشخاصی که سلامت جامعه را تحت هر عنوان و اسمی چه عمداً و یا سهواً و یا از روی سهل‌انگاری و یا از روی غفلت، به

خطر انداخته و هزینه‌های جانی و مالی بر جامعه تحمیل می‌کنند، احکام‌شان را روشن سازد تا در میدان عمل دست دادرسان باز باشد. پرسش اصلی این تحقیق این است اشخاصی که سبب انتقال ویروس کرونا به دیگران می‌شوند، چه مسئولیتی در قبال جان و همچنین هزینه‌های تحمیلی مالی دیگران دارند؟

در این مقاله اشاره مختصر به ابعاد فقهی و حقوقی ارکان مسئولیت مدنی ناشی از ویروس کرونا می‌شود، ولی تمرکز اصلی بحث روی رابطه سببیت و امکان‌سنجی اثبات رابطه سببیت و قابلیت استناد در این مسئله است؛ زیرا مطابق قانون زمانی شخص یا اشخاصی مسؤول ضرر و زیان قلمداد می‌شوند که ضرری متوجه کسی شده باشد و از طرفی دیگر فعل زیان‌باری نیز از شخصی صادر شده باشد و مهم‌تر از همه رابطه‌ای بین این نتیجه و فعل زیان‌بار یا شخص عامل زیان برقرار باشد. اثبات رابطه سببیت و اصل استناد بین فعل زیان‌بار و نتیجه موضوع مهم است.

مسئولیت مدنی زمانی محقق می‌گردد که استناد فعل زیان‌بار یا جنایت به فاعل و کسی که فعل زیان‌بار را انجام داده با ادله و شواهد ثابت شود و استناد توجیه عقلانی و عرفی داشته باشد.

یکی از مباحث مهم در مسئولیت مدنی، بحث ارکان مسئولیت مدنی است. ارکان در اصطلاح حقوقی به معنای عناصر اصلی و پایه‌های است که شاکله و چارچوب موضوع اصلی روی آن‌ها استوار است. در مسئولیت مدنی نیز ارکانی وجود دارد. حقوق‌دانان در مسئولیت مدنی قهری سه رکن اساسی وجود ضرر، فعل زیان‌بار، رابطه سببیت (رابطه بین فعل زیان‌بار و نتیجه) را ضروری می‌دانند که در صورت فقدان یکی از این ارکان، مسئولیت مدنی منتفی می‌شود. (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷، ص ۶۴۲؛ بهرامی، ۱۳۹۰، ص ۱۷۵) به عبارت دیگر در تحقق مسئولیت مدنی عناصری لازم است که بدون وجود آن عناصر مسئولیت مدنی محقق نمی‌شود. (باریکلو، ۱۳۸۵، ص ۶۰) این سه عنصر به عنوان سه شرط ثابت مسئولیت مدنی قلمداد می‌شود؛ زیرا وجود آن‌ها در هر حال برای تحقق مسئولیت مدنی ضرورت دارد. (قاسم‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۷۲)

در تحقق مسئولیت مدنی ناشی از ویروس کرونا نیز، ارکان سه‌گانه لازم است، اما با بررسی و مطالعه اجمالی اوضاع و احوال فهمیده می‌شود که در مسئولیت مدنی ناشی از انتقال ویروس کرونا، تحقق برخی از ارکان مسئولیت مدنی (رابطه سببیت) با مشکلات و ابهاماتی روبرو است؛ زیرا حکم به مسئولیت مدنی انتقال‌دهنده ویروس کرونا کمی دشوار است، بدین جهت بحث این

تحقیق روی اثبات رابطه سببیت و یا قابلیت استناد متمرکز است. پس در مفهوم ارکان مسؤولیت مدنی هم قاعدتاً تفاوت وجود دارد.

۱. مفهوم ضرر در مسؤولیت ناشی از انتقال ویروس کرونا

اولین عنصر اساسی و رکن مهم که پایه و اساس مسؤولیت مدنی است، یا اولین شرط برای تحقق مسؤولیت قراردادی و مسؤولیت قهری، وجود ضرر و زیان است. ضرر از دیدگاه اهل لغت، فقه و حقوق معانی مختلفی دارد که به چند معنای اصلی و کاربردی آن اشاره می‌گردد:

۱-۱. مفهوم لغوی ضرر

در مورد معنا و مفهوم «ضرر»، اهل لغت معانی مختلفی ذکر کرده‌اند. خلیل فراهیدی که از اولین مؤلفان کتاب لغت به شمار می‌آید، بر این باور است که ماده ضرر یک مفهوم بیشتر ندارد و آن عبارت است از نقصان. ایشان می‌نویسد: «والضرر النقصان یدخل فی الشیء»؛ (الزبیدی، ۱۴۱۴، ص ۱۲۲؛ الفراهیدی، ۱۴۱۰، ۷؛ الطریحی، ۱۳۶۲، ۳۷۲)؛ ضرر به معنای نقصانی که در یک چیز وارد شود.

ابن اثیر نیز ضرر را به معنای نقص دانسته است: «فمعنی قوله لا ضرر ای لا یضر الرجل اخاه فینقصه شیئا من حقه» (ابن اثیر، بی تا، ص ۸۱) معنای لا ضرر این است که کسی به برادر خود ضرر نزند و اینکه چیزی از حق او را ناقص ننماید.

به نظر می‌رسد مفهوم اولی و پرکاربرد ضرر، در کتب لغت به معنای «نقص» است و موارد دیگر از مصادیق غیر مهم ضرر است. نقص، مفهومی گسترده دارد و شامل هر چیزی می‌شود که قابلیت کامل بودن را دارد، ولی کامل نیست در هر صورت مفهوم ضرر همان نقص است و اگر کسانی معنای ضرر را ضد نفع دانسته‌اند، به آن جهت است که نبود نفع در مواردی که شایستگی نفع دارد، نقص به شمار می‌آید.

۱-۲. مفهوم ضرر در فقه و حقوق

۱-۲-۱. تعاریف فقها

آقا ضیا در تعریف ضرر نوشته است: «فهو النقص فی الشیء فی قبال النفع و متعلقهما یصحّ أن یكون النفس، والمال، والعرض...» (آقا ضیاء، ۱۴۱۸، ۱۲۹)؛ ایشان می‌فرماید: «ضرر عبارت

است از نقص در چیزی که در مقابل نفع قرار دارد و متعلق ضرر و نفع می‌تواند نفس، مال و عرض باشد.» آقای مشکینی در تعریف ضرر می‌نویسد: «فالظاهر أنَّ الضرر هو مايقابل النفع - من النقص في النفس أو الطرف أو العرض أو المال...» (مشکینی، ۱۴۱۳، ۳۵۲)؛ ظاهر این است که ضرر چیزی است که در مقابل نفع قرار دارد و آن عبارت است از نقص در نفس یا اعضای انسان یا آبرو و یا مال. آقای مکارم شیرازی می‌نویسد: «فقد كل ما نجده و ننتفع به من مواهب الحيات من نفس أو مال أو عرض أو غير ذلك» (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱، ۵۵)؛ به نظر ایشان از دست دادن آنچه که از مواهب زندگی که ما به دست می‌آوریم و از آن نفع می‌بریم که عبارت از جان، مال و آبرو و مانند آن باشد، ضرر نامیده می‌شود.

خلاصه اینکه از نظر فقیهان ضرر عبارت است از نقص، ممکن است در جان، مال و یا عرض و آبرو باشد. شهید صدر در این باره می‌نویسد: «والحاصل أنَّ الضرر عبارة عن النقص في حيثة من الحيثيات العائدة إلى الإنسان، مما يكون مؤدياً إلى الشدة والضيقة وإلى نوع من سوء الحال...» (صدر، بی‌تا، ص ۷۰۰)؛ حاصل کلام اینکه ضرر عبارت است از نقصی وارد شده در حیثیتی از حیثیت‌های که به انسان بر می‌گردد و از چیزهای است که منجر به شدت و یا ضیق یا به نوع سوء حال شود.

۱-۲-۲. تعاریف حقوقی

حقوق‌دانان نیز، تعاریف مختلفی از ضرر ارائه داده‌اند. یکی از اساتید حقوق نوشته است، در حقوق ضرر در معانی ذیل به کار می‌رود:

الف) صدمه جانی زدن به خود و دیگری، خواه به صورت ضرب و جرح باشد و خواه به صورت قتل.

ب) تجاوز به حیثیت دیگران و لطمه زدن به حیثیت خود. (ضرر معنوی)

ج) تعرض به ناموس دیگران. (ضرر معنوی)

د) اتلاف و ناقص کردن اموال خود و دیگران و تجاوز به مال غیر، مانند غصب و خیانت در امانت و اختلاس.

ه) ممانعت از وجود پیدا کردن نفعی که مقتضی وجود آن حاصل شده است (عدم النفع) مانند کندن درختان میوه‌ای که شکوفه دارند؛ زیرا همین داشتن شکوفه مقتضی دادن میوه است و

میوه منفعت درخت است. (طاهری، ۱۴۱۸، ۳۴۴-۳۴۵).

یکی از صاحب‌نظران در مورد تعریف ضرر می‌نویسد: هر جا تلفی و یا نقصی در اموال ایجاد شود یا منفعت مسلمی از دست برود یا به سلامت عواطف و حیثیت شخصی لطمه‌ای وارد آید، می‌گویند ضرری به بار آمده است. (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ۲۴۲-۲۴۳)

خلاصه اینکه از نظر حقوق دانان ضرر عبارت است از تلف و نقص در مال و یا از دست دادن منفعت مسلمی و لطمه زدن به عرض آبرو و شخصیت و احساسات و عواطف انسان. بنابراین، ضرر یک مفهوم عرفی است هرآنچه را عرف ضرر بداند، همان ضرر است و ضرر در قالب تعریف لفظی نمی‌گنجد.

۳-۱. تطبیق تعاریف یادشده در مورد زیان‌دیدگان کرونایی

در بخش تعریف ضرر گفته شد که ضرر یک امر عرفی است. حال پرسش این است که در مسئولیت مدنی ناشی از ویروس کرونا کدامیک از معانی و مفاهیم عرفی ضرر، مادی یا معنوی صادق است؟ آیا ضرر در اینجا به معنای تلف، نقص، ضد نفع، سوء حال لطمه به حیثیت، احساسات و عواطف و... می‌باشد یا معنای دیگری دارد. در گذشته در مورد ضرر وارده به زیان‌دیده مصادیقی ذکر شد؛ مثلاً اگر کسی زخمی به کسی وارد نموده و یا دست و پایش را شکسته یا نقصی در عضوی از اعضای بدنش وارد نموده و یا مالی را تلف نموده است، از نظر عرف ضرر صدق می‌کند و زیان‌رساننده ضامن جبران خسارت است، اما در مورد ضرر و زیانی ناشی از ویروس کرونا نگاه عرف نسبت به ضرر فرق می‌کند در اینجا نباید توقع داشت که ضرر یعنی زخمی شدن یا شکستن دست و پا و یا تلف مال باشد، پس با نگاه سنتی نمی‌توان ضرری وارد شده از ناحیه انتقال ویروس کرونا را با ضرر عرفی تعریف شده تطبیق داد.

در تمام موارد بیماری کرونا، چه آن‌هایی که مبتلا به مریضی شده و بهبود یافته‌اند و چه کسانی که فوت شده‌اند، دقت شود مصادیق و انواع ضرر را ولی با کمی تفاوت، مشاهده می‌کنیم. چنانچه کسی در نتیجه کرونا فوت شود طبیعی است که خسارت سنگین مالی و جانی فشار روانی و عاطفی به یک خانواده وارد شده است و اگر کسی فوت هم نشده مدتی که بیمار شده هزینه دوا و درمانی که پرداخت نموده یک نوع ضرر مالی است و اگر فرد مبتلا به بیماری کرونا کارگر یا کارمند بوده و در مدت بیماری از کار بازمانده و ضرر مالی تدریجی اقتصادی یعنی عدم النفع به خانواده

بیمار وارد شده است. پس تعاریف یادشده از ضرر در مورد افرادی که مبتلا به کرونا گردیده و یا در بیمارستان بستری شده و هزینه‌های مالی بر آنها تحمیل شده است، صدق می‌کند و مریض شدن و مبتلا گردیدن به ویروس کرونا ضرری اقتصادی به خانواده‌ها وارد می‌سازد.

۲. ارتکاب فعل زیان بار توسط اشخاص انتقال دهنده

ابتدا ضروری است که مفهوم فعل زیان بار به طور عام و فعل زیان بار کرونایی به طور خاص تعریف گردد:

۱- ۲. مفهوم فعل زیان بار

دومین رکن از ارکان مسؤولیت مدنی ارتکاب فعل زیان باری است که از شخصی زیان رساننده صادر می‌شود. فعل چه مادی باشد یا غیرمادی، مستقیم باشد، یا غیرمستقیم، فعل باشد یا ترک فعل، فریب دادن، تهدید و یا اکراه همه موارد یادشده را شامل می‌شود. (بهرامی احمدی، ۱۳۹۱، ۲۳۴) مراد از فعل زیان بار این است که عمل شخص موجب ضرر دیگری بشود.

فعل زیان بار ممکن است به صورت عمل مثبت باشد؛ مانند اینکه شخص دیوار خانه دیگری را تخریب نماید این تخریب، یک عمل وجودی و مثبت است که عامل آن را انجام داده است و عرف او را عامل فعل زیان بار می‌داند. ممکن است، عمل زیان بار به صورت فعل منفی مضر باشد، یعنی کسی به حکم قانون وظیفه دارد که کاری را انجام بدهد، ولی انجام نمی‌دهد، در نتیجه عدم انجام فعل (ترک فعل) ضرری به دیگری وارد شده است؛ مثل اینکه اگر به دلیل عدم نصب علائم هشداردهنده در چهارراه توسط شرکت راه آهن، قطار با وسیله نقلیه دیگری باهم تصادم نمایند در صورتی که مشخص شود، اگر این علائم نصب می‌شد، حادثه روی نمی‌داد، ترک فعل شرکت راه آهن سبب واقعی ورود زیان خواهد بود یا راننده‌ای اتومبیلی که در جاده دچار نقص فنی شده، ولی از گذاشتن علامت خطر در جای لازم خودداری می‌نماید و باعث تصادف می‌شود، ضامن خسارت ناشی از تصادف است. (باوینی، ۱۳۸۴، ۲۲۱) در نتیجه بی احتیاطی مقام مسؤول، خسارتی وارد می‌شود و این خود خطایی است غیرقابل بخشش است؛ خطایی که یک شخص محتاط مرتکب آن نمی‌شود و بی احتیاط کسی است که هیچ وقت به نتایج عمل خود نمی‌اندیشد. بی مبالایی نیز همان بی احتیاطی است، اما به صورت ترک فعل بوده و به معنای خودداری از انجام

عملی است که انجام آن شرط احتیاط است (شامبیاتی، ۱۳۸۲، ۴۱۶؛ اردبیلی، ۱۳۹۲، ۱۸۲) فعل زیان‌بار در امور عادی در عرف جامعه مصادیق روشن دارد؛ مانند اینکه کسی به قصد کشتن و یا مجروح ساختن کسی با چاقو و یا آلت قتاله‌ای به وی حمله نماید او را مجروح بسازد و یا به قتل برساند و یا کسی را با دست خفه نماید و یا با چوب و لگد بزند یا جای از بدن کسی را بشکنند و مانند این‌ها. از نظر عرف جامعه امروزی همه این موارد فعل زیان‌بار به حساب می‌آید.

۲-۲. مفهوم فعل زیان‌بار در انتشار ویروس کرونا

در بخش قبلی گفته شد، فعل زیان‌بار فعلی است که سبب اضرار به دیگری می‌شود و از هرکسی چنین عملی سر بزند عرف چنین عمل را غیرقانونی و زیان‌آور می‌داند. پرسش این است-که عمل یا رفتاری که یک فرد مبتلا به کرونا انجام می‌دهد، آیا از نوع اعمال زیان‌بار مادی مثبت است یا اینکه ترک فعل را نیز شامل می‌شود؟ آیا انجام عمل از طرف فرد مبتلا به ویروس کرونا شرط تحقق مسئولیت است یا اینکه نفس حضور در اجتماع یا بیرون شدن از خانه و رعایت نکردن قرنطینه بدون اینکه کار خاصی انجام دهد هنجارشکنی و تخلف است؟ برای روشن شدن وضعیت فعل زیان‌بار افراد مبتلا به کرونا توضیح چند موضوع لازم است:

۲-۲-۱. نبود تعریف روشن از فعل زیان‌بار فرد مبتلا به ویروس کرونا

در مورد رفتار مجرمانه یا هنجارشکن فرد مبتلا به کرونا تا کنون نه در قانون جزا و نه در کدام مقرره و عرفی تعریف مشخصی از هنجارشکنی فردی مبتلا به کرونا ارائه نشده است که این نوع رفتار مثلاً برخلاف هنجارهای اجتماعی و برخلاف رفتار یک فرد متعارف است. معیار و ملاک مضر بودن یا زیان‌بار بودن رفتار فرد مبتلا به کرونا چیست چه سازمان یا نهادی زیان‌بار بودن یا نبودن را تعیین می‌کند عرف، یا قانون و یا کدام نهاد خاص دیگر؟ چه نوع فعل و رفتاری در این مورد به خصوص زیان‌بار است؟

در جرایم عادی نوع رفتار زیان‌بار و هنجارشکن در قانون جرم‌انگاری شده است؛ مثلاً اگر کسی شیشه ماشین کسی را با سنگ بزند و بشکند یا حیوانی کسی را با تیر بزند از بین ببرد این‌ها افعال زیان‌آور است، عرف و قانون فاعل مباشر یا سبب مسئول را ضامن می‌داند؛ چون عرف چنین اعمالی را زیان‌بار و خلاف هنجارهای اجتماعی می‌داند، اما در انتقال ویروس کرونا فعل زیان‌بار معنا و مفهوم روشن و دقیقی ندارد؛ زیرا تاکنون از طرف کدام مرجع قانون‌گذاری تعریف خاصی

از اعمال و رفتار زیان بار فرد مبتلا به کرونا ارائه نشده یا عرف افعال زیان بار فرد مبتلا به ویروس کرونا را احصاء ننموده است تا مردم بدانند که چه نوع رفتار و فعلی از نظر اخلاقی مورد ملامت وجدان و عرف است و قانون چه نوع فعلی را از فرد مبتلا به ویروس کرونا جرم دانسته و ارتکاب آن را نوعی هنجارشکنی و مسؤولیت آور دانسته است.

۲-۲-۲. جریان اصل برائت به خاطر خلاف قانون نبودن رفتار فرد مبتلا به کرونا

نه تنها برخی از رفتار و افعالی که افراد مبتلا به ویروس کرونا انجام می دهند، از نظر فرهنگ عمومی رایج در جامعه زیان بار نیست، بلکه این گونه رفتار عادی و متعارف است و یکی از حقوق اساسی و آزادی های شهروندی است؛ مثلاً رفت و آمد و دید بازدید و دست دادن و روبوسی با دوستان و آشنایان و یا عطسه نمودن در یک جلسه و یا مشارکت در یک مجلس، بیرون رفتن جهت خرید و تأمین نیازهای روزمره زندگی و...، همه از حقوق اساسی و جزء امور عادی و روزمره زندگی انسانی و شهروندی است. هیچ نهاد یا افرادی حق ندارند بدون موجب شهروندان را از انجام اعمال و رفتار عادی مباح منع نموده و برای شان محدودیت اعمال نماید.

اگر از دیدگاه حقوق کیفری به قضیه نگاه کنیم موضوع دشوارتر می شود؛ زیرا از نظر حقوق جزا عملی جرم است که در قانون جرم انگاری شده باشد. بنابراین انتقال ویروس کرونا در صورتی جرم تلقی گردیده و برای آن مجازات تعیین می گردد که اولاً به موجب نص قانونی، با رفتار عادی جرم تلقی شده باشد، زیرا در مقام شک به جرم بودن یا جرم نبودن عملی باید به مرجع تشخیص آن یعنی قانون گذار مراجعه نمود. در صورت شک به جرم بودن یا نبودن عملی مطابق ماده ۲۵ و ۲۷ قانون اساسی و ماده ۵ کود جزای افغانستان و بند ۲ ماده ۸ کود جزا اصل برائت جاری می گردد؛ زیرا در حدوث هر پدیده ای اگر شک کنیم اصل عدم جاری می گردد از جمله در مسئله انتقال ویروس کرونا نیازمند نص قانونی و فقهی هستیم. در صورت فقدان نص قانونی یا اجمال آن مجرای اصل برائت است. پروتکل های وزارت صحت و توصیه های آن ها جنبه ارشادی دارد نه الزامی، وزارت صحت با صدور توصیه نامه مردم را ارشاد و رهنمایی می کند که در این شرایط چه کاری انجام دهند و یا ندهند.

۲-۲-۳. مخالفت با دستورالعمل وزارت صحت به مثابه نقض قانون

در مقابل دیدگاه قبلی برخی بر این عقیده اند که در موضوع بیماری کرونا وظیفه حفظ سلامت

مردم تا حدود زیادی بر عهده دولت است. دولت باید ضمن تدوین و ابلاغ شیوه‌نامه‌های بهداشتی، تدابیری برای جلوگیری از شیوع ویروس کرونا بیندیشد. به همین جهت در جمهوری اسلامی افغانستان برای جلوگیری از شیوع ویروس کرونا ستاد ملی مقابله با این بیماری تشکیل شد و دستورالعمل‌ها و مصوباتی را تصویب و صادر نمود که همه آن‌ها در حکم قانون است. دولت مصوبات ستاد مقابله با کرونا را به سند تبدیل نموده و درواقع این ستاد شخصیت حقوقی داشته و مصوبات آن از اعتبار لازم برخوردار است (و از آن جمله می‌توان به الزامی شدن استفاده از ماسک در مکان‌های عمومی و ادارات، اعمال محدودیت‌های خاص مانند کاهش ساعات فعالیت مشاغل، دورکاری کارمندان، تعطیلی اماکن پرخطر و... اشاره کرد).

نکته قابل توجه اینکه ستاد ملی مبارزه با کرونا در راستای قانون مدیریت خدمات کشوری تأسیس شده و در موارد فوریتی ملزم به ورود و مقابله مؤثر است، بر همین اساس، سیاست‌گذاری‌های ستاد ملی مقابله با شیوع ویروس کرونا، هم‌تراز قانون است با توجه به اینکه رفتار یا اعمال فرد مبتلا به کرونا از طرف قانون‌گذار جرم‌انگاری نشده و با توجه به اینکه اصل اولی در اعمال و رفتار اباحه است و در مقام شک اصل برائت جاری می‌شود، ولی باید این موضوع را در نظر داشت که در موضوع کرونا جان انسان‌ها در خطر است برای حفظ سلامت جان انسان‌ها هیچ‌گونه تسامح و تساهلی قابل پذیرش نیست. ستاد مقابله با کرونا و وزارت صحت پروتکل‌ها و دستورالعمل‌های لازم‌الاجرا برای همه صادر نموده و همگان را به رعایت آن توصیه نموده است. بنابراین، تخلف از آن‌ها نوعی هنجارشکنی و زیرپا گذاشتن قانون به حساب می‌آید. پس رفتار فرد مبتلا برخلاف دستور و توصیه وزارت صحت قانون‌شکنی و جرم تلقی شده، مرتکب به مسئولیت کیفری و مدنی محکوم می‌گردد.

در ارتباط با زیان‌بار بودن و یا نبودن فعل، نباید به ماهیت مباح بودن فعل و رفتار حامل ویروس کرونا نگاه کرد، در مسئولیت کیفری این اشکالات درست است، اما در مسئولیت مدنی نوع و ماهیت فعل رکن روانی و رکن قانونی شرط نیست، بلکه ارکان سه‌گانه ضرر و فعل زیان‌بار و رابطه سببیت اگر تکمیل باشد، مسئولیت مدنی محقق می‌شود.

بنابراین، ملاک در مسئولیت مدنی تحقق ضرر است. اینجا فعل با عنوان اولیه ملاحظه نمی‌شود با عنوان ثانویه یعنی ضرر به دیگری حرمت پیدا می‌کند. اگر به عرف مراجعه نماییم،

امروزه عرف حکم می‌کند که فرد مبتلا به ویروس کرونا نباید در تجمعات حاضر شود باید قرنطینه را رعایت نماید؛ چون اگر قطعاً ضرر نداشته باشد، احتمال و گمان ضرر وجود دارد، پس باید از حضور در اجتماع خودداری نماید. چنانچه یکی از فقیهان در این باره می‌فرماید: «ذهب اکثر من الفقهاء، أو الکثیر منهم إلى أن الضرر الدنیوی یجب دفعه إذا کان مقطوعاً أو مظنوناً، أما المحتمل فلا یجب دفعه و الا متناع عنه و الحق أن کل ما یعد فعله ضرراً و تهلكة فی نظر العرف فهو حرام، حتی و لو کان محتملاً، فضابط التحريم أن لا یكون الفاعل فی أمن من الضرر عند العقلاء. (مغنیه، ۱۴۲۱، ۳۴۶)

۲-۲-۴. شیوه‌های انتقال ویروس کرونا از فرد مبتلا به یک فرد سالم

به‌طور کلی انتقال ویروس از یک فرد به افراد دیگر با توجه به اظهار نظرهای پزشکان سازمان بهداشت جهانی و وزارت بهداشت افغانستان فرض‌ها و حالت‌های مختلفی را می‌توان تصور کرد که فرد منتقل‌کننده ویروس کرونا داشته باشد و ممکن است از این طرق ویروس به افراد دیگر منتقل شود که هر کدام از فروض قطعاً حکم جداگانه دارد:

الف) اینکه شخصی حامل ویروس کرونا است، ولی هیچ‌گونه علائم ابتلا به بیماری کرونا را ندارد و احساس تب و درد هم ندارد کاملاً سالم به نظر می‌رسد و اطمینان به سلامت خود دارد و در اماکن عمومی رفت‌وآمد دارد رفتارش با همه عادی است دست می‌دهد روبوسی می‌کند، ماسک نمی‌زند و پروتکل‌های بهداشتی مورد نظر ستاد مقابله با ویروس کرونا را رعایت نمی‌کند. خلاصه اینکه علم به ابتلا خودش به ویروس کرونا ندارد، ولی در واقع حامل ویروس است و در نتیجه ارتباط او با افرادی آن‌ها را به ویروس کرونا آلوده می‌سازد

ب) اینکه شخص احساس می‌کند که مبتلا به ویروس کرونا شده است، علائم و آثار بیماری و احساس درد و تب و لرز دارد؛ ولی به توصیه‌های وزارت صحت که افراد مبتلا به ویروس کرونا باید در قرنطینه باشند هم ترتیب اثر نمی‌دهد، در خانه نمی‌ماند و هر جا دلش بخواهد می‌رود؛ یعنی هیچ‌گونه نکات ایمنی و بهداشتی از قبیل ماسک زدن و فاصله اجتماعی را رعایت نمی‌کند. در این حالت نیز افرادی در نتیجه ارتباط و تماس با این شخص مبتلا به کرونا می‌شوند.

ج) حالت دیگر اینکه کسی مبتلا به ویروس کرونا شده و آزمایش داده و نتیجه آزمایش هم

مثبت بوده و از طرف مراکز بهداشتی هم توصیه شده است که باید قرنطینه را رعایت نماید، ولی فرد مبتلا بدون توجه به هشدارها و توصیه‌ها از روی بی‌مبالاتی و سهل‌انگاری قرنطینه را رعایت نمی‌کند و با افراد مختلف رفت‌وآمد دارد، موجب انتشار و انتقال ویروس می‌گردد.

د) مورد دیگر اینکه شخصی مبتلا به کرونا شده آزمایش داده و نتیجه هم مثبت بوده که مبتلا به ویروس کرونا است و احتیاط لازم را هم رعایت می‌کند و به توصیه‌های بهداشتی نیز توجه نموده است، ولی گاهی برای رفع ضروریات زندگی یا مراجعه به دکتر و داروخانه و مانند آن با پوشیدن ماسک و رعایت فاصله اجتماعی می‌رود، ولی گاهی سهواً و بدون توجه به اشیاء و سطوحی مانند میز یک اداره یا دستگیره دروازه مطب دکتر یا کلید آسانسور که همگان با آن ارتباط برقرار می‌سازند ناخودآگاه به اشیایی یادشده دست می‌زند و آن‌ها را آلوده می‌سازد، بعد از آن افرادی دیگری به همان سطوح آلوده دست می‌زند و مبتلا به کرونا می‌شوند.

ه) اینکه کسی با علم به ابتلا به ویروس کرونا، عمداً و قصداً با افرادی مخصوصی که با آنان دشمنی شخصی دارد، به نحوی می‌خواهد آنان و خانواده‌شان را به کرونا مبتلا سازد به نحوی ویروس کرونا را به آنان منتقل می‌سازد، مثلاً با دست دادند و یا رودرو بدون ماسک بدون رعایت فاصله با آن‌ها صحبت می‌کند و هدفش آلوده ساختن آنان به ویروس کرونا است. درنهایت ویروس کرونا از این طریق به طرف مقابل منتقل می‌شود. در این فرض انتقال ویروس کرونا، عامدانه و مجرمانه بوده و انتقال ارادی در قالب فعل مثبت مادی محقق شده است.

و) فرض دیگر، درباره انتقال ویروس کرونا این است که افرادی به خاطر اهداف و اغراض سیاسی یا اقتصادی و به خاطر برهم زدن نظم سیاسی و یا نظم اقتصادی ویروس کرونا را وارد یک کشور یا منطقه می‌نماید تا مردم یک ساحه یا منطقه و یا یک کشور را آلوده نمایند و در نتیجه آلودگی آسیب جسمی و صدمه و خسارت مالی ببینند.

۲-۲-۵. شرایط تحقق مسئولیت کیفری و مدنی انتقال‌دهنده ویروس کرونا

پرسش این است که از نظر فقهی و حقوقی حکم این حالات چیست و کدام یک از صور یادشده مسئولیت مدنی دارد و کدام یک مسئولیت کیفری و مدنی را باهم دارد و در کدام حالت حامل ویروس کرونا هیچ‌گونه مسئولیتی ندارد؟ دیدگاه فقیهان گذشته و معاصر اسلامی و همچنین حکم قانون ایران نسبت به امراض واگیر به صورت عام و ویروس کرونا به صورت خاص چیست؟

اگر به صورت استدلالی و مستند به قانون و فقه حکم همه حالات یادشده را به دست آوریم، باید از قانون و فقه مستنداتی به دست آوریم که سبب طولانی شدن متن شده ما را از مقصد دور خواهد نمود. بهتر است فروض یادشده بر اساس وجوه اشتراکی که دارند دسته بندی شود سپس حکم هر بخش روشن می شود. اقسام یادشده را در چهار بخش می توان تقسیم بندی کرد:

یک حالت اینکه شخص علم به کرونا ندارد، حالت دوم اینکه شخص مبتلا به ویروس شده است و خودش هم علم به آن دارد، ولی در هر دو حالت غفلت، سهل انگاری و بی توجهی به توصیه ها و نکات بهداشتی شده است. حالت سوم، اینکه با علم به بیمار بودن، پروتکل ها و نکات بهداشتی را نیز رعایت می کند، ولی به صورت غیرارادی سبب ابتلای دیگران می شود. حالت دیگر این که شخص مبتلا به کرونا بر اساس دشمنی یا اغراض سیاسی با علم و قصد دیگران را آلوده به کرونا می سازد.

حکم کلی، مطابق مقررات حقوقی مسئولیت مدنی ضرر و زیانی که از طریق کسی به دیگری وارد می شود چه به صورت مباشر باشد یا غیرمباشر، چه علم داشته باشد یا نداشته باشد، در هر حالت مسئولیت مدنی به وجود می آید. در حقوق جزا رکن روانی علم و قصد شرط تحقق مسئولیت کیفری است، به این معنا که اگر فردی با علم و اراده و قصد کار زیان باری انجام دهد و به کسی ضرری وارد سازد، مسئولیت کیفری دارد، اما در مسئولیت مدنی علم و قصد شرط نیست، بلکه نفس تحقق زیان مسئولیت آور است با هر حالت روانی که شخص ضرر وارد کرده باشد مسئولیت مدنی به وجود می آید، حتی اگر کسی در عالم خواب یا جنون و یا صغر سن به دیگری ضرر بزند مسئول است، موجب ضمان می شود. (بهرامی، ۱۳۹۱، ۷۱)

پس در سه حالت، چه زیان رساننده علم داشته باشد و یا نداشته باشد در اثر بی احتیاطی، بی مبالاتی عدم رعایت نظامات دولتی مرتکب قتل خطا شده است بایستی دیه پرداخت نماید (ماده ۱ مسئولیت مدنی) مسئولیت مدنی محقق است و انتقال دهنده باید خسارت وارده را جبران نماید، اما در حالتی که شخص مبتلا با علم و قصد عمداً ویروس را به کسی منتقل می سازد تا او را بیمار بسازد. در این صورت که قربانی در اثر انتقال عمدی ویروس مریض شود و بمیرد، انتقال دهنده مرتکب قتل عمد مستلزم قصاص شده است، مسئولیت مدنی نیز دارد.

۲-۳. مستندات فقهی مسئولیت مدنی ناشی از کرونا

بحث ضمان و جبران خسارات حاصله از شیوع ویروس کرونا یکی از مباحث جدید است فقها هر نوع سرپیچی از دستورات پزشکان را جایز ندانسته گفته‌اند چنانچه شخصی بداند شخصاً یا از طریق اخطار کارشناسان مربوط احتمال عقلایی بدهد که حضور یا شرکت در جلسه‌ای یا ملاقات با فرد یا افرادی موجب اضرار به آن‌ها می‌شود، شرعاً واجب است که مطلقاً اجتناب کند و در صورت تخلف چنانچه ثابت شود که تماس او موجب اضرار شده و بیماری وی سرایت به دیگران کرده، در فرض اقدام عمدی موجب مسئولیت کیفری و ضامن کلیه خسارات وارده به زیان دیده خواهد بود و در صورت غیر عمد ضامن کلیه خسارات وارده و اگر موجب فوت شده ضمان دیه بر عهده اوست. فتاوی‌ای تعدادی از مراجع معاصر در خصوص موضوع کرونا در دو دسته قرار داده شده است:

۳-۲-۱. لزوم رعایت اصول بهداشتی و توصیه‌های وزارت صحت از طرف مردم

با شیوع ویروس کرونا مراجع تقلید شیعه به مردم توصیه اکید نموده‌اند که به دستورالعمل‌های پزشکان ترتیب اثر بدهند. رعایت اصول بهداشتی لازم است و باید مردم به توصیه‌های وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی توجه کامل داشته باشند. آیت‌الله صافی می‌گوید، نظر پزشکان و مسؤولان بهداشتی و درمانی کشور در مورد ویروس کرونا برای ما حجت است. آیت‌الله مکارم شیرازی یکی دیگر از مراجع گفته است: بر همگان لازم شرعی و عقلی است که از حضور در اماکن و مجامع عمومی و مذهبی خودداری نمایند. از آیت‌الله صانعی عمل به توصیه آن‌ها واجب شرعی بوده و تخلف از آن مشروع نیست. آیت‌الله بیات زنجانی می‌گوید: پای بندی کامل به توصیه‌های وزارت بهداشت جهت حفظ جان و کشور خود شرعاً عقلاً واجب است.

۳-۲-۲. لزوم جبران خسارت جانی و مالی زیان دیدگان کرونا از طرف انتقال‌دهنده ویروس

در مورد جبران خسارت و زیان ناشی از انتقال ویروس کرونا برخی از مراجع حکم نموده‌اند که منتقل‌کننده ویروس مسئولیت مدنی دارد. در اینجا نظر تعدادی از مراجع ذکر می‌شود:

به گزارش پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله مکارم شیرازی، در بخش سؤالات شرعی این مرجع تقلید، این سؤال مطرح شده است که چنانچه بر اثر سهل‌انگاری افراد مبتلا به بیماری‌های واگیر و عدم توجه به رعایت بهداشت، این بیماری به دیگران سرایت کند و موجب بروز خسارت گردد،

آیا ضامن هستند؟ در پاسخ به این سؤال آمده است: در صورتی که این کار سبب ابتلا به بیماری خطرناک منتهی به مرگ می شود دیه تعلق می گیرد و آن کس که باعث شده باید دیه را بپردازد و اگر فقط هزینه درمانی سنگینی دارد آن را باید بپردازد.

از آیت الله سیستانی، نیز استفتا شده است. آیا جایز است شخص مبتلا به بیماری که برخی از علائم احتمالی در او وجود دارد، با افرادی که از وضعیت او آگاهی ندارند، اختلاط کند؟ و اگر دست به چنین کاری زد و ویروس به آن ها منتقل شد، مسؤولیت چنین فردی در قبال افرادی که به واسطه او مبتلا شده اند، چیست؟

پاسخ: اختلاط چنین فردی با دیگران جایز نیست؛ زیرا احتمال انتقال ویروس به آن ها وجود دارد و اگر چنین کاری را انجام دهد و باعث ابتلای دیگری شود که از حالش اطلاعی نداشته، ضامن ضرر وارده به آن فرد است و اگر بر اثر ابتلا به این بیماری بمیرد، دیه بر او لازم می شود.

۲-۴. مستندات قانونی افغانستان در مسؤولیت مدنی ناشی از انتقال ویروس کرونا

با توجه به اینکه بیماری ویروس کرونا و شیوه انتقال آن یک پدیده جدید است و تا کنون در افغانستان مورد توجه قانون گذاران قرار نگرفته و نص خاصی در این مورد وجود ندارد، ولی در مواردی که نص خاص وجود نداشته باشد مطابق اصول کلی مسؤولیت مدنی در مورد مسؤولیت مدنی انتقال دهندگان ویروس کرونا می توان تعیین تکلیف نمود. در قانون مدنی افغانستان مصوب ۱۳۵۴، به تبعیت از فقه از واژه «ضمان» استفاده شده است، و هرکس سبب تلف یا مباشر ضرر و زیان به دیگری باشد ضامن است و مسؤولیت دارد؛ مثلاً در ماده ۷۵۸، در مورد تلف مال غیر مقرر می دارد: «شخصی که مال غیر را تلف نماید، به ضمان ضرر ناشی از آن مکلف می باشد.» در این ماده بحث اتلاف که به صورت مباشر صورت گرفته است مطرح شده و در ماده ۷۶۰ در باره اسباب تلف که فعل یا ترک فعل باشد مقرر می دارد: «طوری که ایجاد سبب اتلاف موجب ضمان می گردد، قصور در تهیه وسایل ممکنه رعایت احتیاط، نیز ضمان ضرر را لازم می گرداند.» هم چنین در حقوق افغانستان در مورد اشتراک مباشر و سبب در مسؤولیت مدنی در ماده ۷۶۳ قانون مدنی آمده است: «در صورت اجتماع مباشر و متسبب، هریکی از آن ها که متعدی یا متعمد باشد، ضامن شناخته می شود. در صورت اشتراک، هردو مشترکاً به تأدیه ضمان مکلف پنداشته می شوند.»

معیار مسؤولیت مدنی هریک از مباشر و سبب از منظر حقوق افغانستان تعدی و تعمّدی بودن ذکر شده است. بر اساس ماده یادشده مباشر و مسبب زمانی ضامن هستند که تعدی باشند و یا تعمّدی در ایراد ضرر داشته باشند، ممکن است هردو (مباشر و سبب) تعدی و متعمّد باشند یا یکی از آن دوتا، در هر حال، بر اساس حکم این ماده قانون مدنی تعدی یا متعمّد ضامن شناخته می‌شود. چنانچه یک نفر متعمّد باشد، فقط عامد مسؤول است و اگر همه عامد باشند همه مسؤول هستند، ولی در صورتی که هردو در تعمّد و تعدی شریک در زیان باشند، هردو ضامن هستند.

یکی از عناوینی که در فقه و حقوق موجب مسؤولیت دانسته شده تقصیر است، قلمرو تقصیر در قوانین مدنی و کیفری وسیع است در قانون مدنی و کیفری حالت‌ها و وضعیت‌های پیش‌بینی شده که اگر فعلی در چنین حالات انجام شود یا ترک گردد، ضمان آور است و از نظر عرف فاعل فعل یا تارک فعل مقصر شناخته می‌شود.

در مواد قانون مدنی مواردی ذکر شده که سبب مسؤولیت مدنی می‌شود این موارد عبارت‌اند از:

۱. هرگونه تلف مال غیر با قصد و یا بدون قصد، سبب مسؤولیت مدنی می‌شود. ماده ۷۵۹، قانون مدنی افغانستان مقرر می‌دارد: «شخصی که مال غیر را خواه در تصرف خودش باشد یا امین او، قصداً و یا بدون قصد تلف نماید، به ضمان ضرر ناشی از عمل خود مکلف شناخته می‌شود.

۲. هرگونه سهل‌انگاری و اهمال در انجام وظیفه قانونی تقصیر به حساب می‌آید. (م ۷۹۵، ق.م.ا)

۳. کوتاهی و قصور در تهیه امکانات و تجهیزات لازم برای شناسایی و پیشگیری و مقابله با خطرات از باب احتیاط نیز تقصیر محسوب می‌گردد (ماده ۷۶۰ و ماده ۱۴۷۱ ق.م.ا) در ماده ۷۶۰، قانون مدنی آمده است: «طوری که ایجاد سبب اتلاف موجب ضمان می‌گردد، قصور در تهیه وسایل ممکنه رعایت احتیاط، نیز ضمان ضرر را لازم می‌گرداند.»

۴. عدم اتخاذ احتیاط لازم از طرف فرد مسؤول (ماده ۷۹۳ ق.م.ا) در این ماده عدم اتخاذ احتیاط تقصیر تلقی شده و دامنه تقصیر را توسعه داده که بی احتیاطی نیز تقصیر شمرده می‌شود.

۵. تعدی و تعمد، هرگونه تعدی به مال غیر، سبب مسؤولیت مدنی می‌شود. در ماده ۷۷۷، قانون مدنی آمده است: «هر نوع تعدی‌ای که از آن ضرری به غیر از اضرار مندرج مواد فوق به شخص دیگری عاید گردد، مرتکب بهبهان خسارت مکلف است. همچنین در ماده ۷۶۳ قانون مدنی نیز تعدی و تعمد را سبب مسؤولیت می‌داند: «در صورت اجتماع مباشر و متسبب، هریکی از آن‌ها که متعدی یا متعمد باشد، ضامن شناخته می‌شود. در صورت اشتراک هر دو مشترکاً به تأدیه ضمان مکلف پنداشته می‌شوند.

۶. خطا و تقصیر، هرگاه کسی بر اثر خطا و تقصیر به دیگری ضرر برساند، مسؤول جبران خسارت است در ماده ۷۷۶، قانون مدنی آمده است: «هرگاه به اثر خطا و یا تقصیر ضرری به غیر عاید گردد مرتکب به جبران خساره مکلف می‌باشد.»

از مجموع مواد یادشده قانون مدنی چنین استنباط می‌شود که مواردی چون قصد، عمد و خطا، بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی و اهمال در انجام وظیفه، عدم رعایت نظامات دولتی و مسامحه در انجام وظیفه، نقص لوازم و تجهیزات جهت رعایت احتیاط لازم، اسباب و موجبات مسؤولیت و ضمان معرفی شده است و از دیدگاه عرف موارد یادشده نوعی تقصیر به حساب می‌آید؛ زیرا عرف تعدی، تعمد، خطا، قصور و اهمال و بی‌احتیاطی را در قالب همان دو عنوان تعدی و تفریط که سبب ضمان قلمداد شده است قابل جمع می‌داند و این دو عنوان فرعی (تعدی و تفریط) در ادبیات حقوقی، امروز «تقصیر» نامیده می‌شود.

منابع

۱. ابن اثیر، مبارک بن محمد، بی تا. النهایه فی غریب الحدیث والاثار، الجزء الثالث. بی جا. بی نا.
۱. اردبیلی، محمدعلی، ۱۳۹۲. حقوق جزای عمومی، تهران، نشر میزان، ج ۱، چاپ بیست و نهم.
۲. الزبیدی، محمد، ۱۴۱۴. تاج العروس، ج ۷، بیروت، دارالفکر.
۳. الفراهیدی، خلیل، ۱۴۱۰. العین، ج ۷، بیروت، مؤسسه دارالهجره.
۴. امیری، عبدالمجید، ۱۳۴۷. حقوق تعهدات، ج ۱، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۵. انطون الیاس، ۱۳۷۰. فرهنگ نوین، ترجمه سید مصطفی طباطبایی، تهران، کتاب فروشی اسلامیة.
۶. باریکلو، علیرضا، بی تا. مسؤولیت مدنی، تهران، چاپ اول، تهران؛ نشر میزان.
۷. بهرامی احمدی، حمید، ۱۳۹۱. ضمان قهری، تهران، دانشگاه امام صادق.
۸. بادینی، حسن، ۱۳۸۴. فلسفه مسؤولیت مدنی، تهران، شرکت سهامی انتشار.
۹. پاتریس ژوردن، بی تا. رویه قضایی در زمینه مسؤولیت مدنی، ترجمه مجید ادیب، تهران، نشر میزان.
۱۰. پیروز سماواتی، امیر، ۱۳۸۵. عدالت ترمیمی؛ تعدیل تدریجی عدالت کیفری یا تغییر آن، تهران، نشر نگاه بینه.
۱۱. لنگرودی، محمدجعفر، ۱۳۷۸. مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج ۱، تهران، گنج دانش.
۱۲. جورکویه، علی محمد، ۱۳۹۹. مجله حقوق اسلامی، سال هفدهم، شماره ۶۴، بهار.
۱۳. حسینی، محمود نجیب، ۱۳۸۵. رابطه سببیت در حقوق کیفری، مترجم: سید علی عباس نیای زارع، مشهد، دانشگاه علوم رضوی.
۱۴. حسینی، میر عبد الفتاح، ۱۴۱۷. العناوین، ج ۲، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، الطبعة الاولى.
۱۵. حمید بهرامی، چ ۱۳۹۰. ضمان قهری، تهران، دانشگاه امام صادق.
۱۶. خویی، سید ابوالقاسم، ۱۴۳۰. مبانی تکملة المنهاج، قم، انتشارات مؤسسه خویی.
۱۷. دهخدا، علی اکبر، بی تا. لغت نامه، ج ۱۳، انتشارات دانشگاه تهران.

۱۸. سلیمی، علی و محمد داوری، ۱۳۹۴. جامعه‌شناسی کجروی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۹. شامبیاتی، هوشنگ، ۱۳۸۲. حقوق جزای عمومی، ج ۱، تهران، مجد، یازدهم.
۲۰. شیرازی، ناصر مکارم، ۱۴۱۱. القواعد الفقهية، ج ۱، قم، مدرسه امام امیرالمؤمنین، چاپ سوم.
۲۱. شهید صدر، محمدباقر، ۱۴۰۳. الفتاوی الواضحة، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، هشتم.
۲۲. صالحی مازندرانی، محمد، ۱۳۹۱. بررسی فقهی و حقوقی مسئولیت مدنی ناشی از تصمیمات قضایی، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲۳. طاهری، حبیب‌الله، ۱۴۱۸. حقوق مدنی، ج ۲، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم.
۲۴. طریحی، فخرالدین، ۱۳۶۲. مجمع البحرین، ج ۳، تهران، مرتضوی.
۲۵. عراقی، آقا ضیاءالدین، ۱۴۱۸. قاعدة لا ضرر، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۶. قاسم‌زاده، سید مرتضی، ۱۳۸۷. الزام‌ها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد، ج ۲، تهران، میزان.
۲۷. کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۶. الزام‌های خارج از قرارداد، مسئولیت مدنی، تهران، نشر میزان.
۲۸. محقق حلّی، جعفر بن حسن، ۱۴۰۸. شرائع الإسلام، ج ۴، قم، مؤسسه اسماعیلیان، دوم.
۲۹. محقق داماد، مصطفی، ۱۴۲۹. قواعد فقه، ج ۱، مرکز نشر علوم اسلامی.
۳۰. مشکینی، ابوالحسن، ۱۴۱۳. قاعدة المیسور و نفی الضرر، ج ۴، قم، کتاب‌فروشی لقمان.
۳۱. مغنیه، محمدجواد، ۱۴۲۱. فقه الامام الصادق، قم، مؤسسه انصاریان، دوم.
۳۲. نجفی، خوانساری، شیخ موسی، ۱۴۱۸. حاشیه‌المکاسب، ج ۲، (منية الطالب)، تقریرات درس میرزا محمد حسن نائینی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۳۳. نائینی، میرزا محمد حسین، ۱۴۱۳. المکاسب و البیع، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۳۴. نجفی، شیخ محمد حسن (صاحب جواهر)، ۱۳۶۷. جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳۷، الطبعة الثالثة، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۳۵. موسوی خوئی، سید ابوالقاسم، ۱۳۹۶. مبانی تکملة المنهاج، ج ۲، قم، الطبعة الثانية، دارالهادی.
۳۶. یزدانیان، علیرضا، ۱۳۸۶. قواعد عمومی مسئولیت مدنی، ج ۱، تهران، نشر میزان، چ اول.